

Analiza psychopatologiczna niektórych obrzędów przejścia w polskiej tradycji

Analysis psychopathology of transition rituals in polish tradition

Henryk Welcz

I Klinika Psychiatrii, Psychoterapii i Wczesnej Interwencji Uniwersytetu Medycznego w Lublinie

Streszczenie

Artykuł jest próbą analizy psychopatologii niektórych rytuałów przejścia w polskiej tradycji ludowej i miejskiej. Z wielu opisywanych obrzędów w literaturze etnograficznej i socjologicznej wybrano z uwagi na największe bogactwo form, zwyczaje towarzyszące zawarciu małżeństwa i należące do rzadkości bo kulturowane już tylko w nielicznych regionach zwyczaje zapustne / karnawałowe/. Należą do nich widowiska obrzędowe : „Ścięcie Śmierci” z Jedlińska /radomskie/ i „Palenie Judasza” albo Judaszki znane w różnych regionach Polski.

Słowa kluczowe: etnopsychiatria, obrzędy przejścia, zwyczaje weselne

Abstract

The article is an attempt to analyze the psychopathology of the certain rites of passage in the Polish folk and urban tradition. There are many rituals described in the ethnographic and sociological literature but for the analysis, we have chosen those characterized by the greatest richness of form. These are mainly the ones associated with marriage or the very rare customs of the carnival cultivated only in a few regions. For instance, there are the rituals: "The Beheading of Death" in Jedlińsk / Radom region/ and "Burning of Judas" or "Judaszki" known in the various regions of Poland.

Keywords: rituals of transition, ethnopsychiatry, wedding rituals

Wstęp

Obrzęd przejścia – to obrzęd, którego charakterystyczną cechą jest zmiana (odebranie i nadanie) jakiejś właściwości poddanego mu człowieka. Często służy do zaznaczenia przełomowych okresów w życiu jednostki, związanych z przechodzeniem z jednej fazy życia do kolejnej, zmianą grupy wiekowej lub społecznej. Charakter obrzędów przejścia mogą mieć także rytuały odprawiane przy okazji fizycznych zmian miejsca: przekroczenia granicy terytorium, przeprowadzki, podróży (szczególną jest podróż sakralna – pielgrzymka do miejsc świętych) [1]. W społeczeństwach dawnych i tradycyjnych można wyróżnić zespół ceremonii, świąt oraz prób określonych przez A. Van Gennepa pojęciem „obrzędów przejścia”. Granicami przekroczenia były pory roku, czas narodzin, młodości, śmierci. Dotyczyły one zmiany wieku i statusu społecznego człowieka w trakcie całego życia /narodziny, dojrzewanie, ślub/, przemijania czasu /nowy rok, pory roku/ lub zmian miejsca /np. przejście rzeki/. Zmiany zachodzą w trzech jakby etapach: rozłąki, oczekiwania i integracji.

W obrzędach przejścia ważne jest oczyszczenie aktu stawania jak i też przywrócenie równowagi zachwianej

w wyniku zmiany. W czasach współczesnych uproszczeniu i laicyzacji uległo wiele z dawnych praktyk, będących często kombinacjami elementów laickich, pogańskich i chrześcijańskich [2]. Pojawienie się obrzędowości w ludzkim zachowaniu miało związek z brakiem innych możliwości zaspokajania pewnych potrzeb. Czynności rytualne pozwalały zachować równowagę w sytuacjach niepewności, zagrożenia. Pojawiający się często lęk motywował do działania. Uczestnictwo w obrzędzie rytualnym jest więc zarówno odreagowaniem jak i spełnieniem powinności. Pomaga wyjść z opresji i zachować równowagę psychiczną [3].

W tym artykule chciałbym zająć się wybranymi obrzędami obecnymi w polskiej tradycji ludowej i miejskiej, interesujących przy spojrzeniu psychopatologicznym. Powstało do tej pory bardzo dużo analiz antropologicznych, etnograficznych, etnomuzykologicznych i socjologicznych dotyczących rytuałów przejścia. Brakuje w nich odniesień psychologicznych, a próby analiz psychopatologicznych są u nas rzadkością.

Rytuał małżeński

We wszystkich epokach ślub był zawsze okazją do organizowania rozlicznych ceremonii i zabaw o charakte-

rze religijnym i świeckim. Przemieszanie ze sobą wielu lokalnych zwyczajów z aktualnie lansowanymi przez ogromny przemysł będący na usługach młodych najczęściej ludzi przekraczających granicę między dojrzałością a dorosłością, samodzielnością i odpowiedzialnością. Zanikowi uległy bogate kiedyś zwyczaje poprzedzające sam ceremoniał kościelny i wesele. Przyjęcie weselne utraciło też często dawne walory w postaci rozbudowanego kiedyś obrzędu oczepin i towarzyszących im bogatych zwyczajów taneczno – muzycznych. Różnice między miastami i wsiami w przebiegu uroczystości zaślubinowych zatarły się. Stworzony cały przemysł weselny wpływa często na przebieg ceremonii kościelnej i organizację przyjęcia. Zatrudnieni ludzie rejestrują przebieg całego wydarzenia i uczestniczą w tworzeniu oprawy muzycznej i „artystycznej”. Zmieniło to w dużym stopniu charakter uroczystości i odebrało jej dawne walory istotne dla całej tradycyjnej społeczności, w której dochodziło do ważnej dla wszystkich zmiany w jej charakterze. Nieuchronność tych zmian jest oczywista, wcześniej istniejące bogate praktyki towarzyszące temu obrzędowi być może, że wyczerpały swoją atrakcyjność i przestały być potrzebne w obecnym świecie. W przeszłości w społecznościach żyjących i podtrzymujących tradycję nie dopuszczano do wpływu na przebieg ceremonii ślubnej i wesela tytułu dodatkowych jak dzisiaj elementów. Strzeżono tak jak przy wielu innych obrzędach przejścia określonych zasad i odstępstwa od nich były rzadkością. Ogromne znaczenie miał i ma nadal taniec weselny w szczególności taniec panny młodej, która nie tańczyła kiedyś najpierw z mężem, ale ze starostą weselnym i drużbami. W ten sposób symbolicznie miało to zapobiec nieszczęściu jakie wiązano z osobą pana młodego, który był sprawcą utraty dziewictwa przez swoją wybrankę. W ten sposób też jakby stopniowo przekazywano pannę młodą w ręce tego najważniejszego, jej męża, który stawał się posiadaczem najdroższego skarbu. Dzisiejszy taniec panny młodej ze zmieniającymi się partnerami ma dzisiaj tylko jeden cel, dodatkowego zebrania środków pieniężnych. Taniec młodej pary został sprowadzony obecnie tylko do przygotowanego pieczołowicie popisu choreograficznego. Nie ma już w nim dawnej symboliki, tak bardzo obecnej chociażby na weselach żydowskich. Do dzisiaj na każdym niemal przyjęciu weselnym młodzi małżonkowie tłuką kieliszki co według tradycji żydowskiej symbolizuje zburzenie II Świątyni Jerozolimskiej i ma przypominać o nieszczęściach czyhających na ludzi. Duże znaczenie miały kiedyś też wspomniane już oczepiny czyli rytualne nałożenie czepca nowo poślubionej, co miało podkreślać zmianę stanu niewieścigo z panny w mężatkę.

We współczesnych obrzędach weselnych nie może być jednak rytualnej pustki, mogą się zmieniać niektóre jego elementy, będą przenosić go w inne obszary i obra-

stać w dodatkowe znaczenia, ale w tych ważnych momentach ludzkiego życia będzie on obecny ponieważ człowiek potrzebuje czegoś co go przekracza [4]. Obrzęd weselny jest wykroczeniem poza zwyczajność dnia codziennego, wyraża on potrzebę wieczności, bezczasowości, metafizyczne pragnienie spotkania się z absolutem, śmiercią i ze szczęściem jakiego nigdy później można nie doświadczyć. Ujawniają się skrajne emocje od lęku do ogromnej radości, poczucia spełnienia czegoś niewypowiedzianego i z niczym nie porównywalnego.

Rytuały zapustne /karnawałowe/ i wielkopostne

Z ciekawszych zwyczajów odbywających się w czasie ostatnich dni karnawału, a zachowanych do dnia dzisiejszego w Jedlińsku /radomskie/, jest „Ścięcie Śmierci” /jedlińskie kusaki/. Zostaje zainscenizowany w tym miasteczku corocznie, od wielu już lat, obrzęd ścięcia przebranej osoby przedstawiającej śmierć. Skazaną Śmierć tłum prowadzi na środek placu, a zamaskowany kat wykonuje wyrok, ścinając jej /sztuczną/ głowę mieczem. Składano jej zwłoki /a właściwie szaty/ w trumnie i wywożono poza miasto [5]. Trwało to wiele godzin i towarzyszyły im pochody, tańce, korowody przebierańców. Symbolicznie można to odczytać jako dokonujący się w ten sposób akt zniszczenia zimy, zmiany pory roku i pobudzenie wegetacji roślin / podobnie jak w obrzędzie topienia Marzanny/.

Palenie Judasza czyli judaszki polegające na rytualnym zniszczeniu kukły Judasza i wyniesieniu jej poza miasto, odbywa się w Wielkim Tygodniu w czasie postu jest też podobny do obrzędu topienia Marzanny, nawiązuje do innych podobnych obrzędów pogańskich niszczenia zimy, śmierci, zła oraz towarzyszących im praktyk wegetacyjnych [5]. Zawierał on też kiedyś wyraźne akcenty antysemickie związane z charakterystyką kukły Judasza na postać Żyda. W obu obrzędach dominuje agresja ujawniana i inscenizowana w rozmaity sposób. W praktykach obrzędowych często wykorzystywany był substytut czyli przedmiot-osoba obdarzona życiem i posiadająca zdolność odczuwania. Substytut, na który przeniesiono coś złego musiał zostać zniszczony, dlatego bywał palony, rozbijany i ćwiartowany. Niszcząc uosobienie zła pozbywano się przyszlých chorób, nieszczęść i niepowodzeń. Zabiegi niszczące kukłę Śmierci i Judasza nastawione na zmianę świata zewnętrznego uwalniały od negatywnych emocji pozwalając odzyskać równowagę wewnętrzną. Dochodziło do odreagowania i w naturalny sposób uwolnienia się społeczności lokalnej od niszczących napięć emocjonalnych, takich jak żal, wściekłość czy lęk. Lęk mógł być wyrzucony poza przestrzeń psychiczną jeśli zostanie mu nadana konkretna forma na drodze symbolizacji. Po tym przekształceniu go na zjawisko zewnętrzne, mogło nastąpić zniszczenie lęku, uwolnienie się od jego

Ryc. 1. Grupa jasełkowa w Łaszczowie w latach 50 – tych XX w. /fot. z archiwum autora/

wpływu, czyli odreagowanie. Opisane tutaj czynności obrzędowe podejmowano, by zachować równowagę psychiczną, dla której niezbędna była ochrona przed złem atakującym z zewnątrz. [3].

Psychopatologiczne aspekty rytuałów małżeńskich i karnawałowych

Pojawiające się w czasie odbywających się obrzędów przejścia emocje czasami tylko wykraczają poza pewne ramy, które są określone przez zwyczaje lokalne, tradycje rodzinne i aktualną modę. Lęk o którym najczęściej się mówi przy analizie psychologicznych aspektów rytuałów jest zjawiskiem znanym psychiatrom w bardzo różnych zaburzeniach psychicznych, o różnym nasileniu i w zależności od innych objawów psychopatologicznych mającym znaczenie diagnostyczne i terapeutyczne. Myślenie magiczne występujące w niektórych stanach psychotycznych wywodzi się z archaicznych przekonań i może być też obecne u ludzi zdrowych w pewnych sprzyjających temu sytuacjach. Lęk może wywoływać myśli i zachowania magiczne o czym przekonująco pisze w swojej pracy „Magiczna wizja świata” profesor Anna Grzywa. W obrzędach przejścia spotykamy sytuacje graniczne, które sprzyjają pojawieniu się lęku, czemu sprzyja niepewność przyszłości i następstw wydarzeń, które się rozgrywają w przestrzeni poniekąd magicznej. Uświęcony tradycją rytuał małżeński osłania człowieka w sytuacji wyzwalającej lęk. Jednocześnie lęk zostaje częściowo przynajmniej przeniesiony z samej sytuacji wkraczania w nową rzeczywistość życiową na rytuał, człowiek nie boi się już tego, co mu naprawdę zagraża, ale naruszenia rytuału [6].

Zachowania agresywne obecne w rytuałach karnawałowych i wielkopostnych można traktować jako obronę przed lękiem pojawiającym się nieuchronnie w zetknięciu z perspektywą nieuchronności śmierci i wieczności. Agresja idzie w parze z lękiem, stanowi ona jednocześnie zabezpieczenie przed pojawieniem się lęku. Zachowania agresywne powodują, że człowiek wychodzi z postawy stłamszenia i ze wściekłością i rozpaczą atakuje otaczający świat. Zniszczenie kukły śmierci albo Judasza jako atrybutu złego świata przynosi mu ulgę i przeświadczenie, że jest zwycięzcą, że nie tylko porażka jest jego przeznaczeniem. Rozgrywane się w malowniczej scenerii miasteczek i wsi wydarzenia traktowane poważnie przez uczestników i widzów mają charakter katharsis, oczyszczającego i odnawiającego lokalną wspólnotę.

Zakończenie

Artykuł jest próbą zarysowania jednego z ważnych jak mi się wydaje aspektów psychopatologicznych obrzędów inicjacyjnych. Mają one związek z myśleniem symbolicznym i magicznym obecnym w dawnych społecznościach o różnym poziomie cywilizacyjnym. Myślenie magiczne polega na niedostatecznym odróżnianiu znaku, czyli słowa czy symbolu, od tego z czym jest on związany, oraz na łączeniu nieracjonalnymi związkami odległych od siebie zdarzeń [5]. Łączy się ono zazwyczaj z myśleniem symbolicznym, wyrażającym się w przypisywaniu pewnym przedmiotom, zdarzeniom szczególnego znaczenia [7]. Mimo ogromnego postępu technologicznego w ostatnich latach nie zanikły całkowicie te formy myślenia, zmieniła się tylko tematyka i sposoby ich przejawiania się. Opisane w tym artykule obrzędy inicjacyjne są tego szczególnym przykładem.

Introduction

One of the most characteristic features of every transition ritual is a change of some attribute of a given human being. Many a time, it serves to mark some crucial periods during the individual's life. It is associated with either a transition from one life stage to another or change of age, as well as joining a new social group. Also, there are rituals performed, when an individual changes their place of residence: crossing the border of a territory, removal, trip (the special trip is a sacral trip – a pilgrimage to sacral places) [1] – may also have character of transition rituals. In historical and traditional societies, there used to be a set of ceremonies, festivities and trials named by A. Van Gennep as „transition rituals”. It comprised changes of age and social status during the whole life (birth, maturation and marriage), passage of time (new year, a change of seasons) or site changes (for example, crossing a river). These changes happen in three stages (separation, expectation and integration).

In transition rituals, it is important to restore the balance, previously affected by the change happening. Nowadays, numerous old rituals consisting of laic, pagan and Christian elements, have been secularized and simplified [2]. Ritual activities helped to maintain the balance in situations of uncertainty and threat. Fear appeared frequently and motivated to act. So, such participation in rituals is both a rebound and fulfilment of obligations. It helps to get out from trouble and maintain mental balance [3].

In this article, the author would like to look at some rituals present in Polish folk and urban tradition. These rituals are interesting from the psychopathological point of view. So far, there has been a lot of anthropological, ethnographic, ethno-musicological and sociological research on transition rituals. However, it lacked any psychological references or psychopathological analyses.

Marriage ritual

Throughout human history, marriage rituals always served as an opportunity for community ceremonies of both religious and secular nature. It is usually a combination of a number of local customs and rituals associated with reaching maturity. Some of the pre-wedding customs, that previously used to be observed for centuries, have disappeared by now. The wedding reception, in many aspects, also lost old values, like the OCZEPINY (unveiling and capping ceremony) ritual accompanied by dancing and music customs. The differences that distinguished countryside weddings from city weddings have disappeared by now, as well. The wedding industry norms often influence the course of church ceremonies and organization of wedding reception. People are hired to document the wedding or provide music for the event.

This caused a huge change in the nature of celebration, somehow depriving it of the old values previously of huge importance for all traditional societies. Such change was inevitable, as old customs associated with the ritual have simply lost their appeal, which means, they are no longer needed in the modern world. In the past, so many additional elements were not allowed to exert such influence on the course of wedding ceremony and reception. As it is the case with most transition rituals – rules are strictly observed and no exceptions were allowed. The wedding dance rituals, particularly the bride's dance, still have great significance today. The ritual has changed, though, as previously the bride danced with the groomsman first. This was a symbolic preventive method against the disaster that virginity loss might bring upon the bride. In this way, the bride was gradually “delivered” to the most important man, namely her husband, who finally got hold of his dearest treasure. Today, even though the bride still dances with numerous partners, the overall purpose has changed. Right now, it is all about collecting as much money as possible. Wedding couple's dance has now become a carefully prepared show, full of choreography. Old symbols are no longer used, no matter whether it is a Christian or Jewish wedding. Almost every wedding reception includes the element of glass breaking, which, according to Jewish tradition, is a symbol of disasters lurking around every corner, as well as the destruction of the Second Temple of Jerusalem. The aforementioned „oczepiny” ritual (bride's putting on a cap), is of great significance too. This ritual symbolizes a change – a maiden now becomes a married woman.

Nevertheless, it cannot be said that modern wedding ceremonies are devoid of any rituals. Some elements might have changed, have been transmitted to other areas and received new meaning. Yet, the ritual itself is still of huge importance in human life, as people need something that surpasses them [4]. The wedding ceremony expresses a longing for eternity and timelessness, a meeting with the Absolute. It is surrounded by certain emotions, ranging from fear to gladness, as well as the feeling of something ineffable and incomparable to anything else.

Carnival and Lenten rituals

There is an interesting ritual taking place during the last days of the Carnival. It is called “The Beheading of Death” (“jedlińskie kusaki” in Polish), and is performed until today in the town of Jedlińsk (Radom region). This annual ritual has been taking place in this town for many years. It is a rite of beheading of Death, who receives a sentence. Later, it is carried by the crowd to the central square, where a hangman with concealed face cuts the artificial head with a sword. Later on, Death's corpse (actually, the actor's robes), is put into the coffin and

brought out of town [5]. The ceremony, accompanied by marches, dances, and pageants of disguised people, usually takes hours. From the symbolic viewpoint, it can be read as a farewell to winter, a change of seasons and a stimulation for plants to grow (similarly to the ritual of Melting of Madder. Burning of Judas ("judaszki") consists of a ritual destruction of a puppet of Judas and carrying it out of the town. It takes place during the Holy Week and resembles the rite of melting madder as well; it refers to other similar pagan rituals regarding destruction of winter, death, evil and associated with vegetative practices [5]. In the past, this ritual included some clear anti-Semitic references. For instance, the puppet was clad in a way suggesting that it is a Jew. Both rites are full of aggression, revealed in various ways. In ritual ceremonies, some form of a substitute was frequently used; it is an object/person endowed with life and having ability to feel. A substitute, on which something wrong was transited, had to be destroyed - it was burnt, broken down and quartered. This was a way to get rid of future diseases, disasters and failures by destroying the personification of evil. Actions of destroying the puppets of Death and Judas directed to change of external world are a form of releasing negative emotions, which helps the community achieve its internal balance. Rebound and natural release local community from destroying emotional tensions (as grief, rage of fear) occurred. Fear could be thrown outside the mental space, whenever a particular form is created by symbolization. After it is transformed into an external event, fear could be destroyed and rebound and people are freed from its

influence. The described ritual actions were made to maintain mental balance that needs protection against evil invading from outside [3].

Psychopathological aspects of marriage and carnival rituals

Emotions appearing during transition ceremonies rarely exceed a certain frame, which is usually determined by local customs, family traditions and the current fashion. Fear is the feeling that reappears in psychological analyses of rituals. It is a phenomenon that psychiatrists are really well aware of. It is present in various mental disorders, appears with various severity. Fear also has diagnostic and therapeutic value, depending on other psychopathological symptoms. Magical thinking occurring in some psychotic states is rooted in archaic beliefs and also happens to healthy people, in some favourable conditions. Fear can cause magic thoughts and behaviours; it is convincingly described in "Magiczna wizja świata" by Anna Grzywa. In transition rituals, we meet border situations that favour appearance of fear; it is facilitated by uncertainty of the future. Marriage ritual, sacred by tradition, somehow protects humans in situations provoking fear. At the same time, fear is, at least, partly moved from the situation of entering new life reality onto the ritual; an individual is not afraid of what really scares them, but rather the violation of rite [6].

Fig. 1. Nativity play group in Łaszczów at 50-th years of XX century. /source: Author's archive/

Aggressive behaviours, present both in carnival and Lenten rituals, can be treated as a protection against the lurking, whenever an individual is faced with the prospect of inevitability of death and eternity. Aggression goes hand in hand with fear; it is, at the same time, a protection against appearance of fear. Destruction of Death or the Judas puppet – as attributes of bad world – is a huge relief for any person. It fills them with a conviction that they are the winners; suggesting that failure is not their destiny. The setting of such rituals is also important. They are taking place in picturesque sceneries of towns and villages, where they are seriously treated by the local people. Hence, they serve as a form of catharsis, purifying and renewing the local community.

Closure

The article is an attempt to outline one of the most important – in the author's opinion – psychological aspects of initiation ceremonies. They are related to symbolic and magical thinking present in old communities with various civilization level. Magical thinking consists of insufficient distinguishing sign (symbol) from thing related to it and of connection of distant event with irrational correlations [5]. It is usually associated with symbolic thinking when particular meaning is assigned to some things and events

[7]. Even though great technological progress happened during the last years, these forms of thinking have not disappeared completely; they have changed in subject and form. The initiation rituals described in the article are a great example of that.

References

1. www.wikipedia.org.
2. Maisonneuve J. Rytuały dawne i współczesne, GWP, Gdańsk, 1995.
3. Szafraniec J. Magia, ryt i terapia, Alfa, Warszawa, 1994.
4. Stare wino w nowych bukłakach, rozmowa ze Zbigniewem Mikołajką, Znak, 4, 2014.
5. Ogrodowska B. Zwyczaje, obrzędy i tradycje w Polsce, Verbinum, 2001.
6. Kępiński A. Lęk, PZWL, Warszawa, 1977.
7. Grzywa A. Magiczna wizja świata, Eneteia, Wydawnictwo Psychologii Kultury, 2010.

Correspondence address

Henryk Welcz
I Klinika Psychiatrii, Psychoterapii i Wczesnej Interwencji UM
ul. Głuska 1
20-439 Lublin.
e-mail: henryk.welcz@umlub.pl